

*¹Қыдырбекұлы Д.Б. ²Байдаров Е.Ұ.

¹ Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан

² ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹doulatbek3@hotmail.com, ²erkinbaydarov@gmail.com

АУҒАНСТАН: ХАЗАРА, ЧАРАЙМАҚ ЖӘНЕ МОҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада хазара және оған жақын чараймақ пен моғол халықтарының этнос ретінде қалыптасуы туралы айтылады. Зерттеудің жаңалығына хазара, чараймақ және моғолдардың көшпенді түркі халықтарымен ортақ шығу тегі талдау арқылы табылады. Зерттеудің міндеттеріне олар орта ғасырлық түркі тайпаларының ұрпақтары болып табылады. Олардың көптеген орта ғасырлық мемлекеттер құруына (Моңғол империясы, Құлағу мен Шағатай ұлыстары) қатысқаны, қазіргі замандағы ауған мемлекетіне кіруі, Орталық және Оңтүстік Азия аймақтарында маңызды рөлдерінің біреуін анықтау. Бұл зерттеудің мақсаты – қазіргі Ауғанстанның ұлан-ғайыр кеңістігіндегі әртүрлі көшпелі (түркі-моңғолдар) және отырықшы халықтардың (тәжіктер) қабаттарын анықтау. Сондай-ақ Шыңғысханның Үндістанға қарай Ұлы Жібек жолын басқаруындағы отырықшы түркі-моңғолдардың маңызды рөлі талқыланады. Көшпелі түркі-моңғол тайпаларының отырықшы тәжіктер мен көшпелі пұштындар арасында көптеген анклавтардың қалыптасуына қосқан үлесі, олардың ортағасырлық мемлекеттерге (Моңғол империясы, Шағатай Ұлысы, Темір империясы және Моғол империясы) қосылуы да қарастырылады. Түркі-моңғол тектес ауған көшпелілері осы кезеңдерде Батыс, Орталық және Оңтүстік Азия арасындағы байланыстырушы рөл атқара берді. Мақаланың мақсаты – ежелгі дәуірдегі, орта ғасырлардағы және жаңа замандағы ауған жеріндегі жаңа көшпелілердің қалыптасуын зерттеу. Мақалада негізінде тарихи фактілер мен географиялық факторлардың әсерін анықтауға мүмкіндік беретін мәтіндік және салыстырмалы талдау әдістері қолданылады. Мақалада келтірілген нәтижелер авторларға жаңа ауған көшпелілер мен жартылай көшпелілерінің тайпалық құрылымы мен тұрмысы ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Мақалада келтірілген материал авторларға моңғол нәсілдес ауған көшпелілері моңғол шапқыншылық кезінде де, қазіргі Ауғанстанның орталығына қоныстанғаннан кейін де дамыды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Хазара, чараймақ және моғолдардың әртүрлі даму кезеңдері олардың ерекшелігін сақтауда тұрақты тайпалық құрылымды болжайды.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ «Қазақстан және Шығыс әлемінің өзгермелі контурлары: тарихи сын-қатерлер мен болашағы» (№ BR 31714763) атты іргелі ғылыми зерттеу шеңберінде даярланған.

Кілт сөздер: Ауған тарихы, Ауған мемлекеті, пұштын тайпалары, моңғол шапқыншылығы, түркі тайпалары, хазара тайпалары, чараймақ тайпалары, моғол тайпалары, Өрузгән, Хазаражат, Бамиян, Кәбүл.

Кіріспе

Ауғанстан көп-этникалық мемлекет. Бұл елде екі мемлекеттік тіл жарияланған – пұшты және дәри. Пұштындар 45–50% құрайды, ал тәжіктер 25%. Сонымен бірге хазаралар 8–10%, ал чараймақтар (чаһараймақтар) – 5% құрайды. Жалпы парсытілдес халқының саны 40–45%-ке дейін жетеді. Қалған 10–15% халықтар – өзбек, түрікмен, қырғыз, қазақ, пашайы, балуж, нұрыстандықтар, үнді және т.б.

Сонда моңғол нәсілдес хазара және оған жақын чараймақ халықтар ауған жерінде қашан және қалай пайда болған деген сұрақ туады. Тарих ғылымында олар моңғол

шапқыншылығымен келді деп айтылады. Бірақ моңғол нәсілі оған дейін және одан кейін пайда болған деген болжам бар болу керек. Ауғанстанның негізгі халықтары – пұштындар мен тәжіктер ежелгі сақ тайпалардың ұрпақтары дегеніне күман жоқ. Еуропа және кеңес тарих ғылымында ежелгі сақтар иран тілдес халық болған деп айтылса, қазіргі хазаралар мен моғолдар моңғолдың тікелей ұрапақтары деп делінеді.

Белгілі орыс академигі В. Бартольд хазараларға өзінің көзқарасын білдіреді: «Тілі иран, шыққан тегі бойынша моңғолдар хазарлар деп аталады, қазір бұл елдегі ең көп және күшті халық, негізгі тау жоталарының солтүстігінде де, оңтүстігінде де тұрады. Хезар есімі араб тіліндегі *hazarat* көпше түрінде қолданылатын парсы *hezara* («мың») сөзінен шыққан. Парсылар бұл терминді моңғол әскерінің негізгі бөлімдерінің бірін белгілеу үшін қолданған және бұл терминді моңғолдардың өздері қабылдаған көрінеді» (Бартольд, 1971: 97). Бірақ хазаралардың шыққаны шын мәнінде моңғол ма?

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазіргі кезеңде тәуелсіз Қазақстанның шығыстану ғылымы үшін Оңтүстік Азия халықтырының этникалық үдерістерді, дәстүрлі мәдениет пен аймақтың діни бірегейлігінің қалыптасуы мен трансформациясын зерттеу ерекше ғылыми, теориялық және қолданбалы маңызға ие. Бұл ең алдымен Еуразиялық құрлықтағы тарихи-өркениеттік өзара байланыстардың тереңдігімен, Орталық және Оңтүстік Азия арасындағы мәдени-рухани сабақтастықпен, қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі гуманитарлық интеграцияның артуымен айқындалады.

Бұл мақаланы жазу барысында хазара, чараймақ және моғол халықтарының қалыптасуына қатысты аспектілерді (этногенез, көші-қон, қоныстану және т.б.) тікелей немесе жанама түрде қарастыратын әртүрлі авторлардың негізгі басылымдары пайдаланылды. Материалды жинау және оны түсіндіру барысында, ең алдымен, нақты бір тарихи кезеңдегі белгілі бір этнологиялық процестер мен құбылыстарға әсер ететін аспектілерді (тілдік, географиялық, мәдени және т.б.) қарастыруды көздейтін *салыстырмалы талдау әдісі* қолданылды. Бұл жоғарыда айтылған аспектілерді ескере отырып, олардың дамуы мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Мұнда әртүрлі дереккөздерді (саяхатшылардың жазбалары, тарихи кітаптар, зерттеу монографиялар және т.б.) қарастыратын *мәтіндік талдау* да қолданылады.

Әдістеме тақырып бойынша зерттеу дәрежесімен байланысты. В. Бартольд өзінің еңбектерінде ауған тарихын Иран мен Орталық Азия аймақтарымен байланыстыратын (Бартольд, 1965, 1966, 1968, 1971). Бірақ хазаралар туралы ол «хезара» деп (хазарлармен шатастырмау үшін) жол-жөнекей айтады, өйткені оларға тәжік пен түркілерге сияқты көп назар аудармаған.

Кеңестік тарих ғылымында Ауғанстан тарихымен тікелей И. Рейснер (Рейснер, 1954), Н. Халфин (Халфин, 1959), Ю. Ганковский (Gankovsky, 1982), В. Коргун (Коргун, 2004), т.б. шұғылданатын, бірақ хазара халқы жөнінде этнологиялық аспектілеріне аздап жанасатын. Мұнда тек В. Массон мен В. Ромодинның еңбектерінде хазаралар туралы көбірек айтылады (Массон, Ромодин, 1965).

Белгілі ресей этнограф В.Н. Кисляков хазаралардың рулық-тайпалық құрамын, материалдық мәдениетін және этногенезінің элементтерін жан-жақты зерттеген (Кисляков, 1973). Хазара халқын этнографиялық топ ретінде сипаттайтын қызықты очеркті өзбек тарихшысы Л. Темірханов жазған. Л. Темірханов «хазаралар моңғол мен тәжіктің араласу нәтижесінде қалыптасқан халық» деген (Темірханов, 1972: 14–15).

Ал батыс шығыстанушылардың еңбектерінде хазара халқы мәселелері үстірт қозғалған. Мысалы Ауғанстан хазаралар тарихын, мәдениетін, экономикасы мен саясатын зерттеу С.А. Мұсауидің монографиясында көрініс тапқан (Mousavi, 1997).

Қазақстанда шығыстанушылар ауған мәселелеріне жанама түрде ғана тоқталған. Мәселен, Ауғанстандағы пұштын тайпаларының шығу тегі туралы өз мақалаларын Дулатбек Қыдырбекұлы мен Еркін Байдаров арнады (Қыдырбекұлы, Байдаров, 2026). Мақалада келтірілген нәтижелер авторларға ауған көшпелілерінің тайпалық құрылымы мен тұрмысы ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Мақалада келтірілген материал авторларға ауған көшпелілерінің тайпалық өмір салтының барлық принциптерін пайдалануды көздейтін соғыс және сауда жүргізудің ғасырлар бойы қалыптасқан стратегиясы болғаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Ол принциптерде дипломатия және басқа саяси әдістерді қолдана отырып, сыртқы жауларға қарсы қорғаныс және шабуыл жасағаны айтылады.

Шынар Қанафьева «Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамдарындағы тайпалық фактор (пұштын этносы мысалында)» атты мақаласында дәстүрлі қоғамдардағы тайпалық құрылымдардың әлеуметтік рөлі мен қызмет ету ерекшеліктері ғылыми тұрғыда талданды (Қанафьева, 2024).

Сұлтанбек Әкімбеков ауған тарихының саяси аспектілеріне маңыз беріп хазаралар бойынша көп назар бөлмеген (Акимбеков, 2015). Ал Қастер Сарқытқан Ауғанстандағы «Қөштепа каналы» жобасын жүзеге асыру туралы жазған (Сарқытқан, 2025).

Талқылау

Моңғол нәсілдес халықтар үнді-иран кеңістігінде хазаралардан бір жарым мың жылдан астам бұрын пайда болған. Ол кездерде олар жергілікті парсы тілдес халқының ішіне араласып толық сіңетін. Осы аймаққа ежелгі заманда моңғол нәсіліне тән белгілерді алып жүрген сақтар болатын.

Иранда көптеген тас көздер ірі артефакт ретінде сақталған. Б.з.б. 520 жылдары Керманшаһ қаласында Дәру I (Дарий I) патшаның бұйрығымен ойылған Бехистун (Бисұтын) жазбасында сақтар туралы мәліметтер қалған. Қышайршаһ (Ксеркс) патшаның Парса (Персеполь) немесе қазіргі Тахты Жәмшид қаласындағы сарай бедерінде сақтардың бейнесі салынған. Ол б.з.б. V ғасырда жасалған. «Но если внимательно присмотреться к изображениям саков-тиграхауда из дворца Ксеркса, то можно увидеть явные монголоидные признаки: плоское лицо, редкая, клином, борода, узкий разрез глаз» (Акишев, Кушаев, 1963: 18). Сол кезде сақтардың ішінде аздап, ішінара моңғол нәсілінің келбеттері пайда болғаны байқалуда.

Тахты Жәмшидтен алыс емес жерде орналасқан және ахемени заманында салынған Нақшы Рүстем бедерінде ежелгі парсы патшаларының қабірлері мен барельефтері бар. Жергілікті халық оны білмей ойдан шығарып дастан кейіпкердің атымен атаған, бірақ аңыздық Рүстемнің ол бедерге ешқандай қатысы жоқ. Дегенмен, ұлы ақын Әбілқасым Фирдаусидің «Шаһнама» дастанындағы кейіпкер Рүстем парсы халқының мақтанышы болып кетті. Ал шындығында ол систандық яғни сақ батыры болған, өйткені ахемени заманында көптеген сақтар парсы әскерінде жалданып қызмет еткен. Сондықтан Рүстем мен басқа систандық батырлардың прототипі сол Тахты Жәмшидте бейнеленген сақтар болу керек.

Ал одан кейін үнді-иран жерінен Кушан империясын құрған тохар мен юэчжи-ұлыойзылер, Бахтар мемлекетін ыдыратқан асси-үйсіндер, барлық бағытқа аттанған ғұндар, абдалы-ақғұндар және қарлұқ-халаждар өткен. Сақ және одан кейінгі түркі тайпалар ғасырлар бойы қабаттасып, қазіргі ауған жерінде қоныстанып жергілікті халықтың ішіне әбден сіңгенімен моңғол нәсілдес келбеттері жоқ болып кеткен. Бірақ XIII ғасырда ауған жеріне моңғол нәсілі тығыз болып қайта келді.

1207 жылы Шыңғысхан әскерін жинап жорықтарын бастады. 1215 жылы ол Жетісуды өзіне бағындырып одан ары 1219–1221 жылдары Орталық Азияны өз қолына алады. Мұнда ол Хорезм мемлекетінің патшасы Мұхаммед Хорезмшаһпен бәсекелесіп соғысады. 1221 жылы Хорезмшаһтың баласы Жалаладдин соғысты жалғастырады бірақ Шыңғысханнан

оңтүстікке қарай әскерімен бірге қаша кетеді. Әуелі Шыңғысхан баласы Төлеге Жалаладдинді кууға тапсырады. Одан кейін күшін жинап Шыңғысхан Инд өзеніне дейін жетіп хорезм әскерін жеңеді, бірақ Жалаладдин қашып құтылады да, Иран арқылы оңтүстік Кавказға кетіп сонда ажалын табады. Жалаладдинді қуған кезде Шыңғысханның әскері Ғазни, Паруан, Лаһор, Пешауар, Мәлікпур қалаларын алады. 1224 жылы Жетісу, Ферғана, Бұхара, Қашғар, Бадахшан, Балх, Кәбүлстан аймақтары Шағатай ұлысының құрамына кіреді.

Шыңғысханның екінші ұлы Шағатайдан туған немересі Мүтүген 1221 жылы Бамиян қала-қамалын қоршаған кезде қаза тапқан. Һиндукүш пен Сүлеймен таулары үнді жеріне баратын жолдарды бақылап ұстауға Шыңғысхан үшін маңызды болған. Бірақ Шыңғысхан 1227 жылы өлген соң оның құрған империясы төртке бөлінеді. Ол Құбылай, Жошы, Шағатай, Құлағу ұлыстары.

1260–1261 жылдары Шағатайдың немересі Алға-хан (Алгу, Алгуй) Жошы мен Құлағудың ұрпақтарымен өзара соғысып Ұлысты қалпына келтіріп қазіргі ауған жерін өз қолына қайтарады. Ол Шағатай ұлысының бесінші ханы болды (1260–1265). Жалпы Шағатай әулеті оңтүстіктегі Құлағу (1256–1265) және шығыстағы Құбылай әулеттерімен соғысып жүрді.

Шыңғысханның шөпшегі Барақ-хан Шағатай ұлысының алтыншы билеушісі (1265–1271) болғанда Хорасан мен Систанға жорық жасаған. Барақ-ханның баласы Дуайын (Туанбек) 1282–1307 жылдары Шағатай ұлысының тоғызыншы билеушісі болып 1295 жылы Пәнжабқа шабуыл жасайды. Одан кейін ол Делһи сұлтандығына бір-неше рет басып кіретін. Сөйтіп 1303 жылы оның серігі, әскери қолбасшы ханзада Торғай, ал 1305 жылы Дуайынның баласы Кебек Үндістанға біраз жорық жасады.

Содан кейін Кебек 1318–1326 жылдары Ұлыстың он бесінші билеушісі болды. Ал оның алдында ұлыстың он төртінші билеушісі Есен-Бұқа (1310–1318) 1315 жылы Елхан мемлекетіне (Құлағу ұлысы) басып кіріп Ғиратқа дейін жетеді. Сонымен Дуайынның немересі Дәуітқожа ауған жерінде біржолата тұрақталып ие болды. 1326–1334 жылдары Шағатай ұлысын басқарған Тармашырын-хан Үндістанға бірнеше жорық жасап ауған жерін өз бақылауында ұстауға тырысты.

Сөйтіп Шыңғысхан үнді жеріне жорық жасағанда ауған елі арасында оның көптеген әскері қалды. Оның сарбаздары отбасы, әулеті, руы, тайпасымен бос жерлерге қоныстанған. Ауғанстан жерінде қалыптастанып жатқан хазара халқы Шағатай әулетінің Үнді (Делһи сұлтандығы) мен Иран (Елхан мемлекеті) көршілеріне қарсы қолдау көрсету және адам ресурстық базасы болып пайдаланды.

Ауған елі арасына орналасқан Шыңғысхан сарбаздарының саны мыңнан асқан соң оларды *хазара* деп атады. Шынында парсы тілінде *hazara* мың деген мағына береді. Бірақ *хазара* сөзінің шыққан нұсқасы басқа да болу ықтимал. Парсы тілінде Каспий Хазар теңізі деп аталады, өйткені оның солтүстік жағалауында 650–969 жылдары Хазар қағанаты болып гүлденген. Хазарлар түркі тілдес халық болған. Соған қарағанда Каспий теңізі сол түркі мемлекетіне толық тиесілі болған. Ал парсыларда теңіздің оңтүстік жағалауын қайтара алуға күші жеткілікті болмады. Сөйтіп парсылар мен оғыз түркілер Каспий теңізін әлігі күнге дейін Хазар теңізі деп атайды. «Сонымен отырықшы парсы тілдес халқы сол хазарлар мен Шыңғысханның қолында болған түркілерді тілін, нәсіл бейнесін және көшпелі тұрмыс қалпын салыстырып, олардан өзара ұқсастық тауып хазара деп атаған болу да мүмкін» (Қыдырбекұлы, 1997: 530).

Сонымен, еуропалық және бұрынғы кеңес тарихнамасында хазаралар моңғол халқынан шықты деп айтылады және қазіргі халха-моңғолға жақын дейді. Ал ол шынымен солай ма?

В. Бартольд былай айтады: «Таулы елді жаулап алу және қуатты Ғор бекіністерін басып алу моңғолдарға үлкен еңбек жұмсады; түпкілікті жаулап алғаннан кейін елде моңғол жасақтары қалды, бірте-бірте жеңілгендердің тілдерін қабылдады. Сірә, олар кейіннен осында қоныстанған басқа моңғол жасақтарымен қосылып, басшыларының атымен аталған;

бұлардың ішінде XIII ғасырда осы жерге келіп, алғашында Шағатай нояны Некөдердің жасағын құраған некөдерліктер тарихта ерекше аталып өтеді; Некөдер Персияны жаулап алған Құлағуға қызмет етті, бірақ кейін оны сатып кетті. XVI ғасырда Бабырдың тұсында Кабүлдің батысындағы тауларда тұратын хазарлар мен некөдерліктердің бір бөлігі моңғол тілінде сөйлеген» (Бартольд, 1971: 97–98).

Тарихи дереккөздерде Некөдер Шағатай әулетінен шыққан ноян делінеді. Ол әуелі Алтын Орда ханы Беркеге (1256–1266) қызмет еткен, ал одан кейін Құлағу-ханға ауысқан. Құлағу мен Беркенің арасында өзара соғыс басталғана Некөдер Берке-ханды қолдады. Ол Ғазниден Құлағуға қарсы соққы берді. Сөйтіп Некөдер Құлағуды жеңген соң әскерімен Ғират пен Кабүлдің арасына орналасты. Оның мыңдаған әскері отбасы-аулымен оның атымен аталып Шағатай ұлысына кіреді. Олардың сөйлеген моңғол тілі Шыңғысхан заманындағы түркі тілі болатын.

Сол кеңес тарихнамасында Шыңғысханның жүз мың әскерінде таза моңғолдың (қазіргі халха-моңғолдардың ата-бабалары) саны төрт-ақ мың болатын деп делінген. Бұл фактіні ғалымдар жоққа шығара алмады. Ал онда қалған тоқсан алты мыңы кім болды? Әрине, түркілер. «Егер отыз мың татарды шығарып тастасақ, Шыңғыс, Батый қолындағы жарты миллион сарбаздың бәрі де қазіргі қазақ руларының адамы еді» (Қыдырбекұлы, 1997: 530). Сонда Шағатай мен Құлағу сарбаздарының басым көпшілігі түркі тайпалар болғанын білдіреді.

Ал қазіргі халха-моңғол халқы Шыңғысханның немересі Құбылайдан кейін пайда болды. Ол кезде Құбылайдың ұлысына (1271–1294) барлық Қытай (қазіргі Шыңжаңнан басқа), Корея, Моңғолия және Шығыс Сібір кіретін. Оңтүстік Қытайдан Құбылай ары Үндіқытайға жорық жасады, ал Шығыс Қытай мен Кореядан Жапон аралдарына қарай шабуыл жасауға тырысты. Сонымен Құбылай өзінің әулетін Юань деп атағанда ұлысы Ұлы Юань мемлекеті (1271–1368/1370) делінді. Халха-моңғолдар тұңғыс-маньчжур халықтарына жақын болатын. Кейін XIV ғасырдың басында ежелгі сәнбилерден (шивей) тараған тайпалар солтүстік-шығыстан көшіп келіп түркі тайпалардан қалған бос жерлерге қоныстанады. Саны аз болып қалған түркі тайпалар солардың ішіне сіңіп кетті, бірақ келген тайпалар біржолата мал шаруашылыққа үйреніп түркілердің біраз мәдени тұрмыстық әдістерін алды (мысалы киізүй). Оған дейін олар көбінесе аңшылықпен айналасқан. Халха және оған жақын бурят пен қалмақ тілдерінде түркі сөздер анда-санда кездесіп тұрады. «Мы можем констатировать, что т.н. «древнемонгольский» язык, на котором будто бы говорил Чингисхан, есть язык предков казахов, XIII века, а современный монгольский язык имеет мало общего с языком монголов Чингисхана» (Закирьянов, 2013: 135). Осылайша, хазаралар қазіргі моңғолдардың ұрпақтары дегені орынсыз.

1979–1989 жылдары кеңес интервенциясы болғанда кеңес әскерінің ұлты қалмақ солдаттары хазараларды көріп және олардың кейбір сөздерін естіп өзіне жақындығын тапты деді. Бұл шынында солай ма? Қалмақтар немесе ойраттар (батыс моңғол) түбінде түркі болғаны анық. Оны ежелгі деректер дәлелдеп растайды. «Говоря об ойратах-дорбентах, все исследователи, названные Златкиным, не отметили, по-моему, главного в происхождении ойратов, а именно они, согласно «Сокровенному сказанию монголов», происходили от четырех сыновей старшего брата Табын-Мергена, Тува-Соқыра, и они оба были из рода кият, согласно Рашид-ад-Дину. Так вот, в «Сокровенном сказании» говорится о том, что от четырех сыновей Тува-Соқыра пошло так называемое, «четвероплемя» дорбенов. В союз ойратов-дорбенов, о котором идет речь, в разное время входили роды чорос, хошоут, торгоут, хойт, олед и т.д.» (Закирьянов, 2013: 144–145).

Тек кейірек, Құбылайдан кейін олар моңғолдандыруға ұшыранған. Бірақ XVII ғасырдың басынан бастап ойраттар халха (шығыс моңғол) туыстарымен араздасып бір-біріне жау болды. Ойраттардың бір бөлігі Қазақ хандығы арқылы Еділ өзенінің оң жағына қоныстанып орыс мемлекетінің құрамына кірді. Олар халха мен қазақ халықтарының

арасында жүріп қалмақ деп аталып кеткен. Сөйтіп орыс мемлекетінің ішінде ойраттар Қалмақ хандығын құрды. XV–XVIII ғасырларда ойраттар қазақтармен мерзімді түрде көптеген соғыс жүргізген. Содан бері ойраттар (қалмақ болсын, жоңғар болсын) тарих пен әдеби мұраларда қазақтың ата жауы ретінде айтылып келеді, өйткені олар Шыңғысханның атын құрметтемей өзінің түбін ұмытқаннан болу керек.

Рашид ад-Дин Хамадани, Заһириддин Бабыр, Әбілғазы Баһадүр-хан, Қазыбек бек Тауасарұлы және т.б. атты орта ғасырлық тарихшылардың айтуы бойынша сол замандағы моңғолдар шынында түркі болған деп мәліметтерінде жазылған. Кеңес заманында олардың шығармаларында *моңғол* сөзі бойынша аударма біраз бұрмаланған. Сондағы моңғолдар қазіргі халха-моңғол деп көрсетілмекші болатын. «Никаких монголоязычных племен в современном понимании во времена Чингисхана в Монголии не было. Выполняя волю своего предка Кабул-хана, который еще в 1130 году создал первое объединение Хамаг Монгол («Все монголы»), Чингисхан на всенародном Курултае в 1206 году предложил объединенным им тюркским племенам называться именем «монгол». И это новое, собирательное название или новый политический термин всеми племенами было принято с пониманием, т.к. не ущемляло ничьих интересов. С этого момента (1206 г.) все многочисленное воинство Чингисхана стало гордо называть себя монголами, а свою Родину – Монголией. Тайчиуды – родное племя Чингисхана и соседние племена: меркиты, татары, керейты, джелаиры, найманы, коныраты, онгуты, онгиты, кидане составляли один кочевой народ с общей культурой и общим языком – тюркским» (Оловинцев, 2013: 287).

Сондықтан хазараларда таза моңғол (моңғол-маньчжур) ықпалы өте аз, олар қазақтармен бірдей болу керек. Хазаралар қазақтармен бірге тұран нәсіліне жататыны айқын. Ішінара екуі де отырықшы халықтармен (тәжік пен сарт) араласқан. Хазара мен қазақтың жақындығына күман жоқ. Оған көптеген дәлел бар.

Хазара халқы негізінде өрузғәни, жәгури, полады, бесүд, дәйзәңгі, якуленгі, дайгүнді, шайыхәли атты сегіз тайпаға бөлінеді. Бірақ олар шынында тайпа ма, не тайпалық одақ па? Тарихшы Айболат Құшқымбаевтің мәліметі бойынша хазаралардың ішінде көптеген тайпалар бар: алчин (алшын), бахрин (бақырын не барын), барлас, баймауыт, болағычи (бұлақшы), боржигай (боржығын), чилжиуыт (шылжуыт), дай-беркә (дайберке), дай-чупан (дайшопан), дай-хитай (дайқытай), гүрлат, жағори, жалайыр, жәмшади (жәмшиди), жед, жырғай, керейіт, халауыт, кірігу, меркіт, мәске, науи, найман, некпай, никудери, оңғұт, қаландари, қарабағи, қарабатыр, қарлұқ, қарқын, қатаған, қазақ, қыпшақ, қырғыз, құлбарыс, шибаргі, тамәкі, танулы, татар, таймани хазара, телеу, толайхан хазара, тұмай, түрікмени, үйшін (үйсін), ұйғыр, ойрат, уокы, йомыт. Сондықтан бұл тайпалар сол сегіз ірі тайпаның ішіне кіріп бөлек тайпалық одақ құрады.

Бірақ хазаралар өзінің нәсілі мен ру-тайпалық жүйесін сақтағанымен өз түркі тілінен біртіндеп айрылды. Оның себептері олар көшпенділіктен жартылай көшпелі салтына көшуі және дәри (ауған парсы) тілі басым болғаны. «Бамиян тұрғындары екі тілде сөйледі: парсы және пұшты (ауған). Алқаптың халқы негізінен хезара тайпасынан тұрады» (Бартольд, 1965: 65). Бірақ ислам дінін қабылдағанда олар Иранда сықылды шиит (шиға) тармағын таңдаған.

1326 жылы Шағатай ұлысында ислам ресми дін болып жарияланды. Оған дейін мұсылмандықты жеке түрінде Мұбарәк-шаһ (Қаракұлағудың ұлы) және Барақ-хан ұстанатын. Осы жылдан бастап Шағатай әулеті көбінесе ислам дінін қабылдады. Ислам дінін соңғы қабылдаған Шағатай ұлысының құрамынан 1347 жылы шыққан Моғолстан ханы Тоғылық-Темір болды. Сонымен Шағатай әулетімен бірге келген көшпелі тайпалар да ислам дінін толық қабылдады.

Шағатай (1183–1242) басынан бастап өзінің ұлысын құрғанда жергілікті ислам дініне қарсы тұрмаған. «Таким образом, можно сказать, что хотя сам Чагатай и не был приверженцем Ислама, или не покровительствовал ее распространению среди монголов, возможно даже и воспрепятствовал, все же процесс оседания на землю кочевников начался

ещё при нем, несмотря на то что сам он придерживался кочевого образа жизни, а административными делами в улусе занимались мусульмане, что говорит о том что все же в какой то мере учитывались взгляды местной элиты, что возможно в дальнейшем послужит точкой опоры для полной исламизации и оседания на землю при следующих правителях» (Давлатов, 2021: 934–935). Шағатай ұлысы ыдыраған соң оның орнында 1347 жылы пайда болған Моғолстанда халқының маңызды бөлігі мұсылман еді. Одан кейін исламды Моғолстанның бірінші ханы, Шағатайдың ұрпағы Тоғлық Темір 1353 жылы қабылдап хандықтың ресми діні қылды.

1501 жылы иран елін билеген Сәфәуи әулеті шиит бағытын мемлекеттік дін қылып жариялады. Сөйтіп XVI–XVII ғасырларда парсы халқы толық шиғалыққа көшті. Сәфәуилердің діни ықпалы хазара мен кейбір пұштын тайпаларына (тури және зазы (жажы), орэкзайы, бәңгаш тайпаларының бөлек руларына) да жетті. Жалпы, шииттік ислам VII ғасырдың екінші жартысында пайда болып дамыды. Қазіргі күні шииттер мұсылмандардың 10–15 пайызын құрайды. Негізінде ол Ирандағы парсы, әзірбайжан, қашқай, афшар, лұр, бахтияр, мазандыран, гилән халықтары; және Памир тәжіктері, Ирак пен Йемен арабтары. Кейбір сүнни мемлекеттерде саясаттандыру себебінен шиит азшылығы кемсітуге ұшырады. Оның ішінде хазаралар да бар.

Хазаралардың тұрмысы айналасында мекендейтін тәжік халқына жақын. Бірақ өздерінің ұлттық киімінде (таулы ауған киіміне негізделген) орталық азия элементтері байқалады. Жалпы еркектер ауған еліндегі әдет бойынша киінеді. Тағамдары ауғанша болғанымен ет пен сүт өнімдерін көбірек пайдаланады. Музыкалық салада күнделікті өмірде хазаралар ауған аспаптарын қолданады. Бірақ дутар, рубабпен бірге оларда өзінің шертпелі екі ішекті аспабы бар, ол *домбыра*. Дыбысы қазақтың домбырасымен бірдей. Домбыра хазаралардың мәдениетінде ерекшелігін көрсетеді және қазаққа жақындығын білдіреді. Сондықтан моңғолдың екі ішекті *топиур* аспабы хазараның домбырасына ұқсағаны мүлдем аз. Ал қалмақтар домбыраны қазақ пен ноғай халықтарынан алып қабылдағаны өте анық көрінеді. Сонымен қатар домбыра тәжік музыкалық мәдениетінде де кездеседі (*дүмбұра/дүмбірәк*).

Сегіз ғасыр бойы хазаралар ауған қоғамына әбден интеграцияланған. Тіл, мәдениет және тұрмыс бойынша айналасындағы халықтардан айырмашылығы өте аз. Ауған басшылығы кейде оларға нәсілшіл көзқараспен қарайтындай. «Наделяя пуштунские племена и таджикское население страны статусом «коренных» народов, пуштунский этнонационализм «выводил» из числа «автохтонных» другие крупные общности: узбеков, туркмен, белуджей и др. Хазарейцев стали считать потомками пришлых «монголов» и на этом основании перестали относить их к «истинным» жителям Афганистана» (Сеитов, 2021: 232).

Хазаралар өзін ауған елінің байырғы тұрғындары деп санайды. «Для подтверждения своего автохтонного происхождения хазарейцами активно используется буддийское прошлое региона: в числе своих предков хазарейцы признают население в прошлом локального центра буддизма провинции Бамиан в пределах Хазараджата (Verardi, 2012). Доказательством тому служат две статуи Будды VI в. н.э., уничтоженные движением Талибан в 2001 г. Уничтожение талибами этих статуй в Бамиане, по мнению многих хазарейцев, – акт уничтожения их исторической памяти (Husseini 2012)» (Сеитов, 2021: 231).

Бамиян уалаятындағы Будда мүсіні шынында VI ғасырда салынған. Ол Гандһара үнді мәдениетімен құрылған. Бірақ Будда мүсіні III ғасырда Кушан мемлекетіне байланысты пайда болған деген ой да бар. Ол кезде буддизмнің өркендеу заманы болғаны белгілі. Бұрын тарихи ғылым моңғол жаулаушыларының Бамиян өлкесіне қоныстауы символдық сипатқа ие деп есептеген. Бірақ олар будда дінін де, мұсылман дінін де ол уақытта қабылдамаған. Кейін буддизмді Қытайды билеген Құбылайдың ұрпақтары ғана қабылдаған. Ал халха мен ойраттар будда дінінің ламаизм тармағын тек XVI ғасырда ғана қабылдады. Сонымен,

хазаралар халха моңғолға жақын дегені тағы да орынсыз деп дәлелденеді. Өкінішке орай, бұл Будда мүсінін 2001 жылы тәліптер қиратып тастаған, бірақ хазаралардың тарихи жадына бәрібір жатпайды. Бұл жерде исламға дейін буддизмді шығыс иран халықының бір бөлігі ғана ұстанған.

Ресейлік зерттеуші Э. Сеитов иран тарихшысы С.А. Мұсауидің мынандай пікірін келтіреді: «С.А. Мусави в своей монографии 1997 г. выдвинул оригинальную версию, предполагающую существование древней цивилизации Бамиана, которая и стала отправной точкой в этногенезе хазарейцев. С.А. Мусави отметил, что этот регион, имевший важное стратегическое значение, часто упоминается в различных письменных источниках. Существенное влияние на демографические процессы, согласно автору, сыграло переселение в Хазараджат буддийских монахов из Тибета, которые распространили свою религию среди местного населения. В X–XV вв. на хазарейцев оказали культурное влияние пришлые тюрко-монгольские племена (Mousavi 1997: 37–43)» (Сеитов, 2021: 231–232). Құлағу-хан буддизмге бейім болған деген мәлімет бар. Бірақ мұсылман аймақтарындағы түркі-моңғолдар ол кезде будда дініне толық кірмекші дегені қателікке апарады. Сібірдегі түркі тувалықтар буддизмді тек XVIII ғасырда ғана қабылдағаны белгілі.

В. Бартольд түркілер мен моңғолдардың (қазіргі күнгі) аражігін ажырататын, бірақ Шыңғысхан заманындағы моңғол әскері түркі болғанын көп айтпады. «Түріктердің Орталық Азиядағы ең жақын көршілері моңғолдар мұсылман елдеріне салыстырмалы түрде аз болып келді, сондықтан бірте-бірте тілдерінен айырылды; XVI ғасырдың аяғында Ауғанстанның солтүстігіндегі хазаралар моңғол тілінде сөйледі, содан бері олар иран диалектісін қабылдады...» (Бартольд, 1966: 247). Егер сол заманда моңғолдардың саны тым аз болса олар өзінің тілінен XIII ғасырда түркілердің ортасында жүріп айрылған. Сондықтан олар XVI ғасырда моңғолша сөйлегені мүмкін емес. Ал бұл хазаралар парсыланған түркі дегенді білдіреді.

Кеңестік кезеңде В. Массон мен В.Ромодин берген мәтіндер екіұшты болып көрінсе, енді олар келтірген дереккөздерге сүйене отырып, хазарлардың түркі текті екенін анық көрсетеді: «Сами хазарейцы часто утверждают, что они «моголы» и происходят от монголов Чингисхана. Однако трудно судить, основаны ли такие утверждения на своих преданиях или отражают почерпнутые из исторической литературы традиции и представления начитанных таджиков и персов. Во всяком случае само название «моголы» укрепилось среди хазарейцев уже давно. Об этом можно судить по отмеченному в этнографической литературе факту: слово «могол» употребляется хазарейцами для обозначения человека, который умеет себя хорошо вести, а «не-могол» («намогол») имеет противоположный смысл. В материальной культуре северных хазарейцев, отличающихся во многом от основной части этого-народа, наблюдается сходство с материальной культурой узбеков Каттагана. Собственные представления и предания северных хазарейцев подтверждают их близость к тюркам. В наши дни хазарец племени шейх али из Горбенда заявил в беседе с датским этнографом Клаусом Фердинандом, что его соплеменники – тюрки. Одно из подразделений хазарейцев («туркмены») также называют себя тюрками. С течением времени хазарейские племена, воспринимая язык коренного населения занятых ими земель или соседних территорий, полностью или почти полностью утратили монгольский и тюркский языки, на которых говорили их предки. Хазарейцы – единственный сейчас ираноязычный на род с ярко выраженными антропологическими монголоидными чертами» (Массон, Ромодин, 1964: 291).

Ал хазараларға жақын чараймақтар таймани, фейрузкуһи, жәмшид, теміри, хазара-кэлаи-нау (аймақ-хазара) тайпалардан құрылған. Хазаралардан айырмашылығы олар исламның сүнни тармағын ұстанады, бірақ дәрі тілінде сөйлейді. Бұрынғы кеңес тарихнамасында хазаралардың тегі моңғол делінсе, чараймақтар таза түркілерден шықты деген-ді. «По своему происхождению чараймаки близки к хазарейцам; группа эта возникла в результате ассимиляции коренного таджикского населения пришлыми тюрко-монгольскими

племенами. Тюрко-монголы переняли у местного населения язык, но сохранили полукочевой образ жизни. О близости чараймаков и хазарейцев свидетельствует наличие у тех и других одинаковых племенных или территориальных названий. Среди хазараи-калайи-нау есть племя дайзанги, как и среди хазарейцев Хазараджата. В то же время небольшая группа хазарейцев, живущих по южным склонам хребта Кухи-Баб в верховьях Гильменда, носит название теймуров (тимури)» (Брук, 1981: 380–381). Ал шынында осы екі халық түркі тайпалардан тарайды, бірақ қазіргі атаулары көбінесе парысша.

В. Бартольд чараймақтардың хазараларға жақындығын табады: «Ауғанстанда «чар (чаһар) аймақ» («төрт аймақ») төрт көшпелі халыққа (жәмшидтер, хазаралар, фейрузкуһилер және тейменилер) қатысты» (Бартольд, 1968: 489). Чараймақтың ішіндегі *хазара* деген атаумен В. Бартольд аймақ-хазара тайпаны білдіруде.

XIX ғасырдағы орыс деректерінде чараймақтар түркі мен тәжіктің түсініксіз қоспасы ретінде сипатталған: «Точно также и живущие по соседству с Газарехом аймаки, сборище диких разбойничьих племен, составляют ветвь таджиков и также, как они, сунниты» (Энциклопедический словарь, 1890: 54). Шынында чараймақтардың хазаралардан айырмашылығы олардың көбінесе тәжік халқымен араласып кеткені. Дегенмен, чараймақтар жартылай көшпелі салтын ұстанады және олардың тұрғын үйлері (чаппари) киізүйге ұқсайды. Қысқы уақытты олар кәдімгі ағаш аралас балшықтан жасалған үйлерде өткізеді. Чараймақтар негізінде Ауғанстанның солтүстік-батыс аймақтарында мекендейді (Фор, Фират, Бадғис). «Таулардың солтүстік беткейлерін қазір көшпелі және жартылай көшпелі халықтар алып жатыр: байқағанымыздай иран текті жәмшидтер және XIII ғасырда осында келген ирандалған моңғолдар немесе хазаралар» (Бартольд, 1971: 71).

Жәмшидтер тәжіктермен едәуір араласқан, бірақ рулық бөліністерін сақтап қалған түріктердің ұрпақтары болуы керек. Бұл фейрузкуһилерге де қатысты, өйткені ол олардың өз атауларынан байқалады. Ал темірі мен аймақ-хазараға келетін болсақ, оларда түркі элементі басымырақ, өйткені ол да олардың атауларында байқалады. Сондықтан аймақ-хазарлар чараймақтарға сіңіп кеткен хазарлардың ұрпақтары. Темірилердің ішінде қыпшақ деген бөлімшесі бар. Сонымен, чараймақтар да хазаралар сияқты тайпалық одақтан құрылғаны анық.

XIX ғасырда орыс деректері мынандай мәлімет береді: «Население страны Газарех, живущее на западе от границ собственно Афганистана и состоящее приблизительно из 360 000 человек, составляют берлы, ветви монгольского племени узбеков времен Тамерлана, говорящие на старинном персидском языке и исповедующие, подобно персам, шиитскую веру» (Энциклопедический словарь, 1890: 54). Мұнда «моңғолдың өзбек тайпасы» дегені түркілерді білдіретіні анық. Берлілер чараймақтарға жақын болуы керек, бірақ олардан біршама оқшауланған. Берлілер Ауғанстанның оңтүстік-батыс аймақтарында мекендейді.

Ресейлік тарихшы Р. Абдуманапов қыпшақтар Ауғанстандағы түркі халықтарының (негізінен өзбектер) ғана емес, хазарлар мен чараймақтар арасында да болғанын айтады. «Продвижение собственно кипчаков, а также чагатайских и узбекских кипчаков в Афганистан приводит к включению кипчакского этнического компонента в состав народов этой страны – чахар-аймаков, аймак-и дигар и хазарейцев» (Абдуманапов, 2025: 164). Ол өз кезегінде өзбек тарихшысы, зерттеушісі Р. Рашидовқа сілтеме жасайды, өйткені ол Р. Абдуманаповтың өзі сияқты чараймақтар арасында түркі қабатының үстемдігін көрсетеді (Абдуманапов, 2025: 164).

Сонымен Р. Абдуманапов мынандай қорытындыға келеді: «есть основания полагать, что кипчакские племена вместе с другими тюркскими и монгольскими племенами, а также различными местными этническими образованиями стали основой формирующихся в этот период чахар-аймаков, аймак-и дигар и хазарейцев. Кочевой образ жизни этих народов, использование специальных шатров и юрт, данные лингвистики, а также физической антропологии говорят о том, что именно тюрко-монгольские племена стали их основой»

(Абдуманапов, 2025: 169) Қыпшақтар Ауғанстанға үш-төрт толқынмен келген: моңғол дәуіріне дейін (қарлұқтармен бірге), Шыңғысхан тұсында (қазіргі хазаралардың бөлігі), Темірдің жорықтарында (чараймақтар), өзбек тайпаларының қоныстануы кезінде (Бәліх аймағында).

Ауғанстанда хазара мен чараймақтармен бірге ортақ тегі бар моғолдар да тұрады. Сонымен моғол деген қандай халық? Неге олар хазара мен чараймақтардан бөлек тұрады? Бабыр Кәбулстан жөнінде былай жазады: «В Кабульской области живут различные племена. В долинах и равнинах живут аймаки, тюрки и арабы; в городе и некоторых деревнях живут сарты, в других деревнях и областях обитают [племена] Пашаи, Параджи, Таджики, Бирки и Афгани. В горах Газни живут племена Хазара и Никудери; среди хазарейцев и никудерийцев некоторые говорят на монгольском языке (Бабур-наме, 1992: 145–146). Сонда моғол тілі деген қандай тіл?

В. Бартольд *моғол* мен *моңғол* сөздерінің арасындағы айырмашылықты түсінуге тырысады: «Бір қызығы, Темір патшалығының көшпелілері *Шағатай* атауын сақтап қалды, дегенмен шығыс аймақтарда Шағатайдың ұрпақтары саналатын хандар әлдеқайда маңызды болды. Бұл аймақтардың көшпелілері моғолдар, ал олардың елі Моғолстан деп аталды. Моңғол мәтіндерінде ылғи *моңғол* деп жазылса да, Орта Азиядағы моңғолдардың кең тараған атауы әуел бастан-ақ *-ң* әрпісіз осылай айтылады. Батысқа қоныс аударған, әлі күнге дейін тілін сақтап қалған моңғолдар (бұл тайпа Ауғанстанда тұрады) өздерін моғол деп атайды. Өздерін ортаазиялық көшпелі дәстүрдің таза өкілдері деп санаған моғолдар шағатайлықтардың аралас текті халқын менсінбей, метистер (қараунастар) деп атаған; екінші жағынан шағатайлықтар Орта Азия моңғол мемлекеттілігінің дәстүрлерінің өкілдері ретінде моғолдарды қаракшылар (*жете*) деп атаған. Еуропалық ғалымдар кейде ежелгі геттерге қатысты деп түсіндіруге тырысатын бұл атау, біз көріп отырғанымыздай, XV ғасырда түрік Орталық Азиядағы *қазақ* сөзімен бірдей мағынада – өздері тиесілі мемлекеттен бөлініп, онымен соғысып жатқан көшпелілер отрядтарын білдіру үшін қолданылған» (Бартольд, 1968: 169-170). Мұнда В. Бартольд Мұхаммед Хайдар Дулатидің мәліметіне тіреледі. Сонда *моғол* да, *қазақ* та ол кезде этноним ретіне қолданбаған.

Сонымен тарихи шатасу *моңғол* сөзі парсыша *моғол* болғандықтан пайда болды. Тарих ғылымында моғолдар хазара халқынан айырмашылығы моңғол тілін сақтап, қараунас немесе қарауындар деп аталған некөдерлерден (Шағатайдың немересі Некөдердің атымен аталған) тараған деп есептелетін. Ресейлік зерттеуші Н. Жуковская оны былай растайды: «В Афганистане также проживают моголы. О них много противоречивой и запутанной информации. В частности о моголах говорят, то они до сегодняшних дней сохранили монгольский язык. В то же время есть сведения, что у них доминируют европеоидные черты» (Жуковская, 1999: 348).

Марко Полоның айтуы бойынша қараунастар Парсы еді шекарасы бойымен көшіп жүрген. Олар Шағатайдың немересі ноян Некөдердің төңірегіне топтасқан. Сонымен қараунастар XIII ғасырдың екінші жартысында пайда болып қалыптасқан. Ол уақытта Шағатай мен Құлағу өзара соғысатын. Сонда Некөдер туралы былай айтылған: «Он был одним из военачальников монгольской армии, направленной в 1249 г. в сторону Индии и Систана. В начале западного похода Хулагу, в 1256 г., Никудер вместе с Кут-букой возглавлял левое крыло его армии» (Арапов, 2004: с. 61).

Қараунастар чараймақтарға ұқсас болып тұр, өйткені олар жергілікті парсы халқымен араласқан. «После ухода Никудера вместе с семьёй и ближайшими соратниками в области Кермана и Юго-Восточного Хорасана возникает самостоятельное военно-кочевое объединение караунасов, известное как Никудерийская орда. На протяжении двух веков караунасы были исключительно дееспособной военно-политической силой Чагатайского улуса. Занимая стратегические области в окрестностях Гиндукуша, они контролировали основные трассы между Индией, Средней Азией и Ираном. Это обстоятельство включало их

в важнейшие политические события XIII–XV вв.» (Арапов, 2004: 67). Сонымен қараунастар Шағатай ұлысында маңызды орынға ие болған.

Кейінгі ауған моғолдары туралы былай делінген: «Мұрғабтың жоғарғы ағысында да өзін моңғол деп атайтын, бірақ парсы тілінде сөйлейтін тайпа өмір сүреді; көршілерінің арасында бұл тайпаның өкілдері, Феррьенің айтуы бойынша, сежерахи деген атпен белгілі (арабша *sehara*, *sahra* (дала, шөл) сөзінің көпше түрі)» (Бартольд, 1971: 98). Бұл қараунастар болса керек.

Ресейлік зерттеуші В. Кисляков Ауғанстанның моғолдарын моңғолдармен байланыстырады: «Проблема происхождения моголов и вопрос о времени появления их в Гуре еще окончательно не решены. Возможно, что в их этногенезе принимала участие так называемая Никудерийская орда, которая появилась в Гуре между концом XIV и началом XVI в. Во всяком случае не вызывает сомнения, что в образовании могольской народности принимали участие какие-то монгольские племена» (Кисляков, 1973: 137). Моғолдардың қазіргі күнгі негізгі мекені Ауғанстанның Гор уәлаяты.

Сонымен бірге ол моғолдардың ішіндегі түркі тайпаларды айта кетеді: «В нескольких районах Афганистана моголы составляют значительную часть местного населения. В Гуре большинство их живёт в полностью могольских селениях, расположенных в основном к югу от административного центра Гура – Тайвары. Западную часть Гура населяют моголы племенного подразделения бургути, а восточную – представители другой племенной группы моголов – аргуни» (Кисляков, 1973: 137–139).

Моғолдар хазара мен чараймактар сияқты басқа ауған аймақтарында да мекендейді. «Моголы живут также в Гератской провинции. Это наиболее крупная группа моголов Афганистана. Могольские деревни в Герате в отличие от поселений Гура разбросаны и по периферии оазиса. Моголы живут также в районе Меймене и на территории бывшей Каттаганской провинции» (Кисляков, 1973: 137–139). Сонда қазіргі ауған моғолдардың ортағасырлық Моғолстанға қатысы бар ма деген сұрақ туындайды.

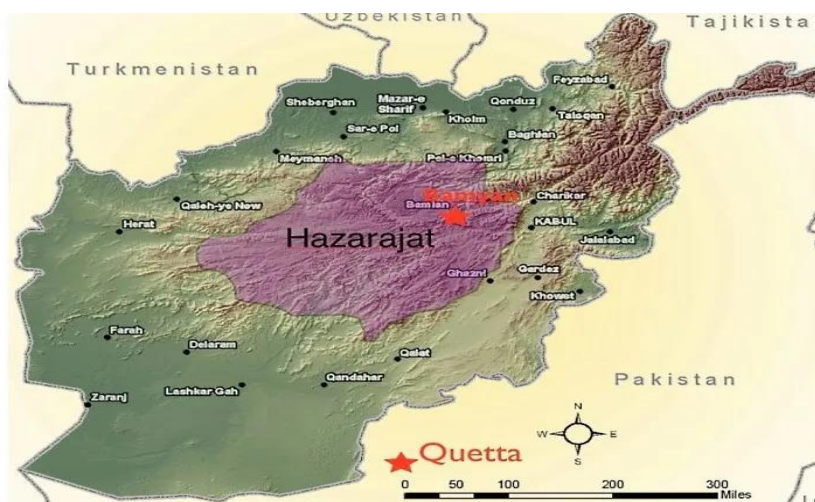
Мәуереннаһрдың көшпелі мен отырықшы тұрғындары шағатай халқы деп аталды. Шағатай ұлысының ірі тайпалары дулат, жалайыр, қаушын және барлас болатын. Кейірек олар Моғолстанның негізгі халқын құрды. Одан кейін *шағатай* деп Әмір Темірдің өлімінен соң Мәуереннаһрдың түркітідес халқы мен элитасын атаған. Кейін көшпелі өзбектердің келуімен мұндағы жергілікті халық (бұрынғы қарлұқтармен бірге қосқанда) шағатай деп те атала берді. Жоғарыда шағатайлар қараунас деп айтылған. Сондықтан Шағатай ұлысының ішінде (Орталық Азия мен Ауғанстанда) шағатайлар немесе қараунастар мекендегені белгілі.

Егер шағатайлар түркі-тәжік аралас және жартылай көшпелі халық болса, моғолдар таза түркі болатын. Қазақстандық тарихшы және шығыстанушы В. Юдин Моғолстан және моғолдар жөнінде нақты айтады: «Сохранились и образцы речи моголов, и имеются другие свидетельства об их языковой принадлежности. Все они говорят за то, что моголы были тюркоязычны» (Юдин, 2001: 105). Ал моңғол тілінде сөйлеген моғол деген сонда кім болады?

В. Кисляков моғолдардың таза моңғол текті екеніне сенімді: «В ряде мест до настоящего времени сохранился и особый язык, называемый могольским. Он относится к так называемым «окраинным диалектам» монгольского языка. Более, чем другие монгольские диалекты, могольский язык сохранил ряд архаических черт, характерных для среднемонгольской эпохи, и напоминает монгольский язык XIII–XIV вв. В могольском языке частично сохранились древние монгольские гласные, а в области морфологии незаметно никакого чужого влияния. Его словарный состав испытал очень большое влияние со стороны языков окружающего населения (особенно различных иранских языков, в том числе и таджикского). Очень заметно чужое влияние в синтаксисе. По своему вероисповеданию современные моголы – мусульмане-сунниты» (Кисляков, 1973: 139).

Ресейлік ғалым А. Тюрин моңғол тілінде сөйлеген ауған моғолдарының пайда болғанын басқа фактілермен байланыстырады. Ол хазараларға XVII–XVIII ғасырларда Ауғанстанға келген кейінгі моңғолдарды (калмак немесе ойраттар) қосады: «По результатам нашего исследования можно сделать следующие выводы: 1. По естественнонаучным данным (этнография, этническая антропология, популяционная генетика), однозначно установлено: в этногенезе хазарейцев приняли участие и монголы; 2. По данным популяционной генетики, при опоре на письменные свидетельства хазарейцы являются потомками одного рода ойратов и ближайшими генетическими родственниками волжских калмыков. Они пришли на территорию Афганистана не ранее XVII в.; 3. По письменным свидетельствам, на территорию Афганистана (в Бадахшан) в 1759 г. пришли калмаки Джунгарского ханства (3 тыс. семей); 4. Потомки калмаков, получив этноним «хазара», расселились на территории Афганистана (Бадахшан, афганский Туркестан, Хазараджат) и северного Пакистана» (Тюрин, 2024: 47). Бір қарағанда, оның мәлімдемелері хазаралардың моңғол және түркі тектері арасында шатасушылық тудырады. Хазаралардың кейбір ата-бабалары шынында да калмактармен бір тайпалардан болған. Бірақ бұл тайпалар тек XIV ғасырда ғана моңғолданған және сөйтіп нәтижесінде түркі-моңғолдар моңғол-манчжурға айналған.

А. Тюрин сонымен хазаралардың арасындағы моңғолтілдес моғолдарды анық атап көрсетеді: «В начале XX в. газаринцы (одна из форм этнонима хазарейцы) Гиндукуша «чистые монголы, сохранившие монгольский язык и характер от окружающих влияний и не смешавшиеся с другими народностями» (Гамильтон, 1908: 112). Аймаки сунниты. Проживают в западной части Гиндукуша. Немногочисленная популяция моголов рассеяна по Афганистану островками. В середине XX в. их могольский язык еще сохранился в нескольких деревнях в долине Герируда вблизи Герата (Дебец, 1967: 88). В других регионах моголы имеют воспоминание о том, что их предки два-три поколения тому назад говорили по-могольски. По контексту понятно, что речь идёт о монгольском языке» (Тюрин, 2024: 39–40). Ал бұл моғолдар Жоңғар хандығынан Цин империясының, Қазақ пен Бұхара хандықтарының қысымымен қашқан ойраттардың ұрпақтары, өйткені хазаралар мен чараймақтар XIV–XV ғасырларда тілінен айырылған.

1-сурет. Хазаражат – қазіргі Ауғанстан аумағының орталық бөлігінде орналасқан тарихи таулы өңір / <https://www.geocurrents.info/blog/2012/02/10/hazara>

Ал шынында *моғол* мен *моңғол* сөздерінің арасында зор айырмашылық бар. Рашид ад-Диннің *Жәми ат-Тауарих* (XIV ғасырдың басында жазылған) атты белгілі жазбасында *моғол* деп аталған халық түркі тайпаларының біреуін немесе бөлек халықты сипаттауы ғой! Мұнда моғолды *моңғол* деп дұрыс аудармай жіберген. XV ғасырдағы Моғолстан хандары ойрат-

қалмақтармен соғысқаны рас, бірақ халха-моңғолдан алыс тұратын. Шыңғысханның айналасында жиналған түркілерді моңғол деп аталғаны *мың қол* (мыңдаған әскер) деген мағынаны білдіреді. Сондықтан ортағасырлық моңғолдардың қазіргі халха-моңғол халқына ешқандай қатысы жоқ.

Ал сонымен неге парсылар қазіргі моңғолдарды моғол дейді? Мұнда нақты жауап жоқ. Бірақ бір нәрсе анық: *моңғол* атауы еуропалық ғылымда пайда болғаннан бері парсы тілінде де осыған ұқсас түсініксіздік пайда болды. Моғолдар алдыңғы қатарда тұрған тайпаның атымен аталса керек, ал одан кейін бұл моғолдар Шағатай ұлысына кірген. Шығыстанушы В. Юдин мұны былай дәлелдейді: «Первый том «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина, в котором описываются тюрко-монгольские племена, посвящен в целом описанию именно тюркских племен, что многократно акцентируется. Также многократно подчеркивается, что те племена во владениях Монгольской империи, которые суть монголы и являются господствующим этническим элементом, в действительности все или почти все являются тюрками» (Юдин, 2001: 107). И «они (население) лишь в целях повышения своего социально-политического статуса назывались монголами» (Оловинцев, 2013: 280–281).

Қазіргі парсы тілінде Моңғолияны *Моголистан* деп атайтыны елді әлі де шатастырады. Тарихта Моғолстан мемлекеті негізінде Жетісу, Ферғана, Қашғария аймақтарынан құралған. Моғолдар тән түркі болғанына күман жоқ. Ал Моғолстанның негізгі халқы дулаттар мен жалайырлар (кейінгі қазақтың Ұлы жүз тайпалары) болатын. Кейін олар XVI ғасырда Үндістанға жорық жасаған Бабырдың әскерінде басты тірек болды. Сондықтан, моңғол тілі дегені түркі тілі болғанын анық көрсетеді. Қазіргі моңғол тілдері (халха, бурят, қалмақ) XIV–XVI ғасырларда ғана қалыптасқан. Ал Шыңғысхан заманындағы моңғол тілінің қазіргі халха тіліне ешқандай қатысы жоқ екеніне қорытынды жасауға болады. Сонымен бірге моғолдардың да халха халқына тікелей қатысы жоқ.

Зерттеу нәтижелері

Егер бір тарихшылар хазараларды Құлағу ұлысымен байланыстырса, басқалары олардың Шағатай ұлысына қатысы бар дейді. Бірақ олар Шағатайдың немересі Некөдер басшылығында болғаны сенімдірек. Түрлі тарихи жағдайларға байланысты Шағатай әскері ақырында әртүрлі халықтарға бөлініп кетеді. «По-видимому, к хазарейцам в разное время, начиная с XIII в., присоединялись различные монгольские, тюркские и другие группы племен, называвшихся по именам своих предводителей, в частности в XIII в. никудери, составлявшие от ряды чагатайского царевича Никудера. Никудер возглавлял крупную группировку монголов, которая откололась от улуса Хулагуидов и обосновалась в областях Кермана и юго-восточного Хорасана, совершая оттуда опустошительные набеги на соседние области Хорасана, Систана, Фарса, а также на Северную Индию. В истории эта группировка известна под названием Никудерской орды. Некоторые подробности о никудерийцах Кермана сообщает Марко Поло, который побывал у них в плену. О южной части Кермана, где находился г. Джируфт, в котором жил путешественник (называемый им Камади, по названию предместья, в котором останавливались иностранные купцы и путники), Марко Поло рассказывает следующее: «Городов, крепостей тут много. Города обнесены земляными валами, высокими, толстыми, в защиту от караунов, что бродяжничают по здешним местам и грабят всех. Зовут их так, потому что матери у них индианки, а отцы татары. Когда они задумают напасть на страну и разграбить ее... бывает их тут да десяти тысяч, иногда больше, иной раз меньше. А как заберут равнину, что задумали разграбить, ничему там не спастись, ни людям, ни скотине; нет той вещи, который они не забрали бы. Полонив народ, стариков убивают, а молодых увозят с собой и продают в рабство. Царь их называется Ногодар» (Массон, Ромодин, 1964: 90). Сонымен, Некөдер Ауғанстандағы дәрі тілінде ғана сөйлейтін хазара, чараймақ және моғолдың арғы атасы болғаны анық.

Сондықтан қарнауыс-моғолдарды кейінгі моғолдардан – XVII–XVIII ғасырларда Жоңғариядан келген ойраттардың ұрпақтарынан, ажырата білу керек. Олар қазақ пен өзбек хандарынан жеңіліп ары ауған жеріне қашқан және сонда ислам дінін қабылдаған. Кейбір деректерде моғолдар өздерінің шығу тегін моңғолдың некөдер тайпасынан алады деп айтады және некөдери тілінде сөйлеген дейді. Ал некөдери тілі Моңғолияда жойылып кеткен моңғол тілінің ескі түрі деп тарихи ғылымда айтылады. Ауғанстанда ол Некөдер ноянның атымен аталғаны айқын.

Бірақ бұл жойылған моңғол тілі не түркі не ескі ойрат тілі (моңғол-маньчжурланғанға дейінгі кезі). Бұған үш дәлел бар. *Біріншіден*, қарнауыстардың сөйлеген моғол тілі шағатай тіліне жақын түркі тілінің бір диалектісі болатын. *Екіншіден*, Алтайдың шығысында, сондай-ақ Алтайдың өзінде қалған түркілерге қалмақ атауы берілді. Алайда кейінірек қалмақ термині моңғолданған түркілерге (ойраттарға) қатысты қолдана басталды, ал моңғолданбаған түркілер ақ қалмақ (бүгінгі Алтай халқы) деп аталды. *Үшіншіден*, моғолдардың соңғыға дейін сөйлеген тілі кейінгі қалмақ тілі болу керек.

В. Массон мен В. Ромодин хазара халқы негізінде түркі болғанына күмандамайды: «Монгольские власти еще неоднократно переселяли монгольские и тюркские племена на территорию современного Афганистана. Это обусловило значительные изменения в этническом составе жителей ряда районов, особенно центральной части страны. Здесь сложилась монголоидная по антропологическим признакам народность хазара (или хазарейцы), говорящая ныне на персидско-таджикских диалектах. Народность эта монгольского или, точнее, тюрко-монгольского происхождения» (Массон, Ромодин, 1964: 289).

Жалпы хазара, чараймақ және моғолдар парсы халықтарының ішінде моңғол нәсілімен ерекшеленеді. Олармен бірге моңғол нәсіліне XV ғасырда Бәлікке көшіп тұрақталған көшпелі шейбанилік өзбектер; түрікмендер (Ауғанстанның бір бөлігіне айналған ата-баба түрікмен жерлері); XIX–XX ғасырларда ауып келген қазақтар; таулы аймақтарға орналасқан қырғыздар; Шығыс Түркістаннан паналап келген ұйғырлар жатады.

Шағатай билеушілері жергілікті ауған халықтарына да біраз ықпал еткен. «Некоторые тюрко-монгольские термины были восприняты и утвердились в языке пушту для обозначения весьма существенных в жизни афганцев учреждений. К таким терминам относятся «джирга» и «улус». Сходство слова «джирга» с монгольским термином «джаргу» давно уже обратило на себя внимание исследователей» (Массон, Ромодин, 1964: 292). Сонымен бірге ауған патшалары мен кейбір пұштын тайпалық басшылары өзіне *хан* атағын алып жариялайтын. Тек Дүррани заманы мен XX ғасырда ғана ауған патшалары билікті орталықтандырумен байланысты ханды *шаһ* атағына ауыстырған.

Сондықтан XIII–XIV ғасырларда ноян Некөдердің айналасында болған әскерінің бәрі түркі еді. «Жәми ат-Тауарих», «Тарихи Рашиди», «Моңғолдардың құпия аңызы» атты тарихи дереккөздердің түпнұсқасында *моңғол* атауы түркілерге қатысты. Сол кезден бастап Русь пен Еуропада оларды көп ғасырлар бойы *татар* деп атаған. Тек XIX ғасырда ғана еуропалық ғылым *моңғол* сөзін халха, бурят және қалмақ халықтарына жатқызған.

Қорытынды

Оңтүстік Азия үшін Ауғанстанның моңғол нәсілдес халқы (негізінен хазаралар) ерекше мозаика жасайды. Парсы тілді моңғол нәсілдес халқы көбінесе хазара, чараймақ және моғолдармен бірдей.

Абстрактілі түрде айтқанда, моңғол шапқыншылығынан көп заман бұрын пайда болған моңғол нәсілдес халықтарды да хазаралар деп санауға болады. Мысалы, аңыздық және мифтік систандық Рүстем батырды бірінші хазара деуге болады. Сол сияқты Тәжікстанның Ходжент аймағында тұратын моңғол нәсілдес тәжіктерді де шартты түрде хазаралар деп атауға болады. Олар ерте (қарлұқ) және кейінгі (өзбек) түркілермен тарихи байланыс

нәтижесінде қалыптасқан. Моңғол нәсілінің ерекшеліктері әлсіз білдірген ғылзайы пұштындарына (қарлұқ-халаждардың ұрпағы) да қатысты. Хазара, чараймақ және моғолдарды қазақтарға генетикалық жақындығына байланысты ретінде қалжыңдап парсы тілді қазақтар деп атайды.

Осылайша, хазарлар этникалық моңғолдардың ұрпақтары деген тұжырымды дереккөздерден келтірілген түрлі тарихи деректер жоққа шығарады. Кеңестік ғалымдар хазараларға жақын туысқан чараймақтар тек түркі текті, моңғол элементтері жоқ деп мәлімдеген. Сондай-ақ моғолдар моңғол тілінде өмірінің соңына дейін сөйледі деп айтылды. Бірақ шын мәнінде олардың барлығы бір түркі текті еді.

Шыңғыс хан әскерінің тоқсан бес пайызы түркілер және бес пайызы ғана моңғолдар (ол кезде әлі де тұңғыс-манчжурлар) болғанын кеңестік тарих ғылымы жоққа шығарған жоқ. XIII ғасырда *моңғол* сөзі этноним ретінде болған жоқ. Сөйтіп, сол кезеңде түркі-моңғолдар мен моңғол-манчжурлар (протохалха) болған, олар саяси тайпалық одақ болып біріккен. Солай бола тұрса да, тұңғыс-маньчжурларды үстем түркі халықтары сіңісіп кетуі мүмкін еді. Сірә, дәл солай болған. Сондықтан, XIII ғасырда моңғол (моңғол-маньчжур немесе протохалха) тілі үстем болғаны мүлдем мүмкін емес.

Шағатай ұлысы ыдырағаннан кейін жаңадан пайда болған хазара тайпалары көрші пұштын тайпалары сияқты өз тәуелсіздігін сақтап қалды. Чараймақ тайпалары айналадағы тәжік халқының отырықшы қоғамына көбірек кірікті. Мұндай жағдайда хазара, чараймақ және моғолдар дәрі тілінде сөйлеп кеткен соң өздерінің шежіресін ұмытқан.

Хазарлар әртүрлі тарихи кезеңдерде Ауғанстандағы бірқатар мемлекеттердің құрамында болды. В. Бартольд мұнда Ақсақ Темірдің кезін айта кетеді: «Темір және оның әулетіне хазараларға қарсы жорықтар жасауға тура келді» (Бартольд, 1971: 98). Хазаралар Бабырға да қарулы қарсылық көрсеткен. Ахмед-шаһ Дүррани мемлекетінің құрамына кіргенде хазаралар әкімшілік және салық қысым көрді.

В. Бартольд әрі қарай былай айтып келеді: «XIX ғасырдың ортасында, Ферьенің саяхаты кезінде, хазаралар іс жүзінде тәуелсіз болды және тек өздерінің көсемдеріне немесе сардарларға бағынды, дегенмен ауған билеушілерінің оларды бағындыру әрекеттері болды, әсіресе Яр-Мұхаммед Ғирати» (Бартольд, 1971: 98). Бірақ ауған патшалары Британ империясына тәуелді болған соң хазаралардың тәуелсіз өмір сүруі бітеді.

XIX–XX ғасырларда хазаралар ауған мемлекетінің қысым мен езгісіне қатты ұшыраған. Ауған әмірі Әбдірахман-хан Хазаражатқа пұштын тайпалық жасақтарын жіберіп хазараларды ауған мемлекетіне бағындырады. Хазараларға жасалған қысымның түрлі себептер болды. Ресми себебі олардың шиғи мұсылман болуы. Ал бейресми себептер – нәсілшілдік болуы мүмкін және Шыңғысхан жасаған қырғын үшін кек. Исламда құлдыққа тыйым салынған, ал шиғилер күпір ретінде мұсылман болып саналмаған соң хазаралар құл болып пайдаланған. Оларды тіпті шынжырға да салған (Щедров, 1983: 8). Сонымен бірге хазаралар орталық билікке бағынбағаны да есепке алынған. Хазаралар тек Аманолла-ханның билігі кезінде 1920-шы жылдарда ғана құлдықтан босатылды.

Өткен ғасырларда атақты хазара мен чараймақтардың есімдері не беймәлім, не аз белгілі болатын. Олардың ішіндегі қайраткерлер XX–XXI ғасырларда анық пайда болған. Солардың бірі 1901–1919 жылдары ауған әмірі Аманолла-ханның кабинетіндегі хатшы Файыз Мұхаммед Кәтіб еді. Ол жазушы, шежіреші және каллиграфшы ретінде танымал болған. Ал 1980-ші жылдары Ауғанстан премьер-министрі (одан кейін Бірінші вице-президент) Сұлтан Әли Кештманд (Бәбірәк Кармәл мен Нәжіболланың серіктесі), Ауған халқының ислам бірлігі партиясының басшысы Хажы Мұхаммед Мұхақық 2001–2002 жылдары Уақытша өкіметтің вице-президенті болғанын айтуға болады.

Хамид Кәрзайдің президенттігінде Мұхаммед Кәрім Халили вице-президент және Сәруар Даныш Дайкүнди уалаятының әкімі болған. Саясаткерлікпен олар жазушы ретінде де танымал. Хазара әйелдерінің ішінен Бамиян уалаятының әкімі Хабиба Сараби шыққан, ал

сонымен бірге жазушы Фатима Рүшди мен хұқық қорғаушы Сима Самарды мысалға келтіруге болады.

Қазіргі күні Ауғанстаннан тыс жерде жүрген белгілі хазараларды да айтуға болады. Жалпы, шетелде хазаралар Иран, Пәкістан және батыс елдерінде тұрады. Солардың біреуі финляндиялық футболшы Мұштақ Якуби. Ал екіншісі ақын және саясаткер Әбділ Халық Хазара. Ол Пәкістанда тұрады және Хазара демократиялық партиясын басқарады. Пәкістандағы хазаралар діни фанаттардан қорлық көруде. Ал Ауғанстанда тәліптер екі мәрте билікке келгенде хазаралардың ішінде әйгілі қайраткерлер кездеспеді. Тек Ирандағы хазаралар салыстырмалы түрде қауіпсіз өмір сүруде.

Ә.Х. Хазараны оның аттасымен шатастырмау керек. Басқа бір Әбділ Халық Хазара 1933 жылы ауған патшасы Мұхаммед Надір-шаһқа қастандық әрекетін жасап оны өлтірген және сол үшін өлім жазасына кесілген. Сонымен ауған тарихында осындай белгілі хазаралар болды. Ал чараймақтан шыққан мемлекеттік және әскери қайраткер Әбділ Қадыр Дәгеруал ғана еді. Ол 1980-ші жылдары Ауғанстан қорғаныс министрі және одан кейін дипломат болған.

Қазіргі уақытта хазаралар Ауғанстанның Өрузгән, Дайгүнди, Бамиян уәлаяттарында және ішінара Ғорда тұрады, барлығы тарихи Хазаражат аймағында орналасқан. Сондай-ақ Кәбүлде маңызды хазара қауымдары бар. Чараймақ пен моғолдар негізінде Бадғис, Ғират, Ғор уәлаяттарында мекендерін орналастырған.

Хазаралар, чараймақтар және моғолдар бір-бірімен тарихи тығыз байланысты. Олардың барлығы да бастапқыда түркі болған. Исламды қабылдаумен бірге парсылану процесі де жүрді. Бірақ олар ортақ ұлыстан шыққанына қарамастан, бір-бірінен бөлек. «Ал парсыға сіңген көшпелі шағын түркі тайпалары өздерін чаһраймақ (чараймақ) деп атайды, яғни төрт аймақтан, шартараптан деген сөз. Олар да бүгінде түркі тілін ұмытып, бірте-бірте парсыларға сіңіп барады» (Қыдырбекұлы, 1997: 533).

XXI ғасырда хазара, чараймақ және моғолдар басым көпшілік пұштын мен тәжік халқылардың арасында өз салт-дәстүрлерін ұстануда. Өзге мемлекеттерде тұратын хазаралар іскерлік өмірде табысты болуда. Хазаралар исламның шиғи тармағын ұстанғаннан Ауғанстанның жалпы әлеуметтік, қоғамдық және мәдени саласында дискриминациялық қысымға жиі ұшырайды. Ал сүнни чараймақ пен моғолдар ондай азапты азырақ кешеді. Жалпы хазара, чараймақ және моғолдар Ауғанстандағы басқа халықтармен бірге бірегейлігі орта ғасырлар мен қазіргі дәуір арасындағы қарама-қайшылықта жатқаны анық.

Әдебиеттер:

Абдуманапов, 2025 – *Абдуманапов Р.А.* Кипчакский этнический компонент в составе народов Афганистана // Вестник Новосибирского Государственного Университета. Серия: История, филология. 2025. Т. 24. № 5. С. 159–176.

Акишев, Кушаев, 1963 – *Акишев К.А., Кушаев Г.А.* Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963. 315 с.

Акимбеков, 2015 – *Акимбеков С.М.* История Афганистана. Астана-Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2015. 848 с.

Арапов, 2004 – *Арапов А.В.* Караунасы-никудерийцы и их роль в Чагатайской истории // Общественные науки Узбекистана. 2004. №2-3. С. 61–67.

Бабур, 1992 – *Бабур З.М.* Бабур-наме. Перевод М. Салье. Ташкент, 1992. 534 с.

Бабыр, 1990 – *Бабыр Заһир ад-дин Мұхаммед.* Бабырнама. Алматы, 1990. 328 б.

Бартольд, 1965 – *Бартольд В.В.* Работы по исторической географии. Сочинения. М., 1965. Т. 3. 712 с.

Бартольд, 1966 – *Бартольд В.В.* Работы по истории ислама и Арабского халифата. Сочинения. М., 1966. Т. 6. 784 с.

- Бартольд, 1968 – *Бартольд В.В.* Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Сочинения. М., 1968. Т. 5. 758 с.
- Бартольд, 1971 – *Бартольд В.В.* Работы по исторической географии и истории Ирана. Сочинения. М., 1971. Т. 7. 664 с.
- Брук, 1981 – *Брук С.И.* Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1981. 880 с.
- Гамильтон, 1908 – *Гамильтон А.* Афганистан / Пер. с англ. СПб., 1908.
- Губар, 1959 – *Губар М.Г.М.* Ахмад-шах – основатель Афганского государства. М., 1959. 386 с.
- Давлатов, 2021 – *Давлатов Дж.К.* Исламизация Чагатайского улуса как важный фактор укрепления государственности в кочевой степи // *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.* 2021. Vol. 1, Issue 9. PP. 931-938.
- Жуковская, 1999 – *Жуковская Н.Л.* Моголы // Народы и религии мира: Энциклопедия / Ред. В. А. Тишков. М., 1999. 928 с.
- Закирьянов, 2013 – *Закирьянов К.* Тюркская сага Чингисхана & KZ фактор: документальное исследование. Алматы, 2013. 240 с.
- История Афганистана, 1982 – *История Афганистана.* М., 1982. 368 с.
- Канафьева, 2024 – *Канафьева Ш.Е.* Оңтүстік Азияның дәстүрлі қоғамдарындағы тайпалық фактор (пуштун этносы мысалында) // *Хабаршы. Шығыстану сериясы.* 2024. №1 (108). 73–83 бб.
- Кисляков, 1973 – *Кисляков В.Н.* Хазарейцы, аймаки, моголы. К вопросу об их происхождении и расселении // *Советская этнография.* 1973. №4. С. 130–139.
- Коргун, 2004 – *Коргун В.Г.* История Афганистана. XX век. ИВ РАН, Крафт+, 2004. 529 с.
- Қыдырбекұлы, 1997 – *Қыдырбекұлы Д.* Көшпелілер кім болған еді? // *Қазақ тарихынан.* Алматы, 1997. 520–535 бб.
- Қыдырбекұлы, Байдаров – *Қыдырбекұлы Д.Б., Байдаров Е.Ұ.* Ауғанстан: пұштын халқының этногенезі // *Қазақстан шығыстануы.* 2026. Том 17, №1. 28–44 бб. / DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2026.1.28>
- Массон, Ромодин, 1965 – *Массон В.М., Ромодин В.А.* История Афганистана. М., 1965. Т. 1. 464 с.
- Дулати, 2015 – *Дулати Мұхаммед Хайдар.* Тарих-и Рашиди. Хақ жолындағы тарихы. Алматы, 2015. 768 б.
- Оловинцев, 2013 – *Оловинцев А.Г.* Тюрки или монголы? Эпоха Чингисхана. Алматы, 2013. 308 с.
- Рейснер, 1954 – *Рейснер И.М.* Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М.: АН СССР, 1954. 417 с.
- Сеитов, 2021 – *Сеитов Э.М.* Воспроизведение исторического опыта самоорганизации в инокультурной среде на примере деятельности хазарейской студенческой ассоциации «Катиб» в Москве // *Вестник антропологии.* 2021. №4. С. 230–250.
- Сарқытқан, Қабылғазы, Тоқан, 2025 – *Сарқытқан Қ., Қабылғазы Қ., Тоқан Р.* Орталық Азиядағы су қауіпсіздігі: экологиялық сын-қатерлер және Қош тепа каналы // *Қазақстан шығыстануы.* 2025. Том 13. №1. 379–394 бб. / <https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.379>
- Темирханов, 1972 – *Темирханов Л.* Хазарейцы. Очерки новой истории. М., 1972. 140 с.
- Тюрин, 2024 – *Тюрин А.М.* Элементы этногенеза хазарейцев по данным популяционной генетики // *Кочевая цивилизация: исторические исследования.* 2024. №1. С. 37–49
- Халфин, 1959 – *Халфин Н.А.* Провал британской агрессии в Афганистане (XIX в. – начало XX в.). М.: Издательство социально-экономической литературы, 1959. 210 с.
- Щедров, 1983 – *Щедров И.* Золотая долина Бамиана // *Вокруг света.* 1983. №2. С. 6–11.

Энциклопедический словарь, 1890 – Энциклопедический словарь. СПб., 1890. Т. 1. 480 с.

Юдин, 2001 – Юдин В.П. Могулы / Юдин В.П. Центральная Азия в XIV – XVIII веках глазами востоковеда. Алматы: Издательство «Дайк-Пресс», 2001. С. 96–136.

Gankovsky, 1982 – Gankovsky Yu.V., et al. A History of Afghanistan. Moscow: Progress Publisher's, 1982. 382 p.

Mousavi, 1998 – Mousavi S.A. The Hazaras of Afghanistan: An Historical, Cultural, - Economic and Political Study. Surrey: Curzon, 1998. 265 p.

Verardi, 2012 – Verardi G. Buddhism in North-Western India and Eastern Afghanistan, Sixth to Ninth Century AD // Zinbun. 2011. № 43. Kyoto: Institute for Research in Humanities Kyoto University, 2012. PP. 147–183 / DOI: [10.14989/155685](https://doi.org/10.14989/155685)

References:

Abdumanapov, 2025 – Abdumanapov R.A. Kipchakskiy etnicheskii komponent v sostave narodov Afganistana [The Quipchaque Ethnic Component as Part of the Peoples of Afghanistan] // Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya: Istoriya, filologiya [Vestnik NSU: Series: History, Philology]. 2025. Vol. 24. №5. P. 159–176. (in Rus)

Akishev, Kushaayev, 1963 – Akishev K.A, Kushayev G.A. Drevnyaya kultura sakov I usunei doliny reki Ili [Ancient Culture of Saka and Wusuns of Ili River Valley]. Alma-Ata, 1963. 315 s. (in Rus)

Akimbekov, 2015 – Akimbekov S.M. Istoriya Afganistana [History of Afghanistan]. Astana-Almaty: IMJeP pri Fonde Pervogo Prezidenta, 2015. 848 p. (in Rus).

Arapov, 2004 – Arapov A.V. Karaunasy-nikuderiytsy i ikh rol v Chagataiskoi istorii [Karanaus-Nikuderians and Their Role in Chghatay History] // Obschestvennye nauki Uzbekistana» [Public Sciences of Uzbekistan]. 2004. № 2–3. P. 61–67. (in Rus).

Bartold, 1965 – Bartold V.V. Raboty po istoricheskoy geografii. Sochineniya [The Works on Historical Geography]. M., 1965. V. 3. 712 p. (in Rus)

Bartold, 1966 – Bartold V.V. Raboty po istorii islama i Arabskogo khalifata. Sochineniya [The Works on History of Islam and Arab Caliphate]. M., 1966. V. 6. 784 p. (in Rus)

Bartold, 1968 – Bartold V.V. Raboty po istorii I filologii tyurkskikh i mongoskikh narodov. Sochineniya [The Works on History and Philology of Turkic and Mongolian People's]. M., 1968. V. 5. 758 p. (in Rus)

Bartold, 1971 – Bartold V.V. Raboty po istoricheskoy geografii i istorii Irana. Sochineniya [The Works on Historical Geography and History Iran]. M., 1971. V. 7. 664 p. (in Rus)

Babur, 1992 – Babur Z.M. Babur-name [Babur-Nameh]. Perevod M. Salye. Tashkent, 1992. 534 p. (in Rus)

Babyr, 1990 – Babyr Zahir ad-Din Muhammed. Babyr nama [Babur-Nameh]. Almaty, 1990. 328 p. (in Kaz)

Bruck, 1981 – Bruck S.I. Naselenie mira. Etnodemograficheskiy spravochnik. [World Population. Ethno demographic Dictionary]. M., 1981. 880 p. (in Rus)

Davlatov, 2021 – Davlatov J.K. Islamizatsiya Chagataiskogo ulusa kak vazhnyi faktor ukrepleniya gosudarstvennosti v kochevoi stepi [Islamization of Chaghatay Ulus as Important Factor in Statehood Strengthening in Nomadic Steppe] // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2021. V. 1, №9. P. 931–938. (in Rus)

Dulati, 2015 – Dulati Muhammed Haidar. Tarikh-i Rashidi [Tarikh-i Rashidi]. Almaty, 2015. p. 768. (in Kaz).

Entsiklopedicheskiy slovar, 1890 – Entsiklopedicheskiy slovar [Encyclopedic Dictionary]. Sankt-Peterburg, 1890. V.1. 480 p. (in Rus)

Gamil'ton, 1908 – Gamil'ton A. Afganistan / Per. s angl. SPb., 1908. (in Rus)

- Gubar, 1959 – *Gubar M.G.M.* Gubar. Akhmad-shakh – osnovatel Afganskogo gosudarstva [Ahmad Shah as Founder of Afghan State]. M., 1959. 386 p. (in Rus)
- Halfin, 1959 – *Halfin N.A.* Proval britanskoj agressii v Afganistane (XIX v. – nachalo XX v.) [The failure of British aggression in Afghanistan (19th century – early 20th century)]. M.: Izdatel'stvo social'no-jekonomicheskoy literatury, 1959. 210 p. (in Rus)
- Istoriya Afganistana, 1982 – *Istoriya Afganistana* [The History of Afghanistan]. – Moskva, 1982. 368 p. (in Rus)
- Judin, 2001 – *Judin V.P.* Moguly / *Judin V.P.* Central'naja Azija v XIV – XVIII vekah glazami vostokoveda [Central Asia in the 14th – 18th centuries through the eyes of an orientalist]. Almaty: Izdatel'stvo «Dajk-Press», 2001. P. 96–136. (in Rus)
- Kanaf'eva, 2024 – *Kanaf'eva Sh.E.* Ontustik Azijanyn dasturli qogamdaryndagy tajpalyq faktor (pushtun jetnosy mysalynda) [The Tribal Factor in Traditional Societies in South Asia (on the example of the Pashtun ethnic group)] // *Habarshy. Shyrystanu serijasy* [Journal of Oriental Studies]. 2024. № 1 (108). P. 73–83. (in Kaz)
- Kislyuakov, 1973 – *Kislyuakov V.N.* Khazareitsy, aimaki, mogoly. K voprosu ob ikh proiskhozhdenii i rasselenii [Hazara, Aymaqs, Moghols: Question of Their Origin and Resettlement] // *Sovetskaya etnografiya* [Soviet Ethnography]. 1973. №4. P.130–139. (in Rus)
- Korgun, 2004 – *Korgun V.G.* Istoriya Afganistana. XX vek [History of Afghanistan. XX century]. IV RAN, Kraft+, 2004. 529 p. (in Rus)
- Qydyrbekuly, 1997 – *Qydyrbekuly D.* Koshpeliler kim bolgan edi? [Who were the nomads?] // *Қазақ тарихынан* [From Kazakh history]. Almaty, 1997. P. 520–535. (in Kaz).
- Qydyrbekuly, Bajdarov – *Qydyrbekuly D.B., Bajdarov E.Y.* Auganstan: pushtyn halqynyn jetnogenezi [Afghanistan: Ethnogenesis of the Pashtu People] // *Qazaqstan shygystanuy* [Kazakhstan Oriental studies]. 2025. Vol. 17 No. 1. 28–44 б. / DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2026.1.28> (in Kaz).
- Masson, Romodin, 1965 – *Masson V.M., Romodin V.A.* Istoriya Afganistana [The History of Afghanistan]. M., 1965, V.1. 464 p. (in Rus)
- Olovintsev, 2013 – *Olovintsev A.G.* Tyurki ili mongoly? Epokha Chingiskhana [Turks or Mongols? Genghis-Khan's Epoch]. Almaty, 2013. 308 p. (in Rus)
- Qydyrbekuly, 1997 – *Qydyrbekuly D.* Koshpeliler kim bolghan edi? [Who were the Nomads?] // *Qazaq tarikhynan* [From Kazakh History]. Almaty, 1997. P. 520–535. (in Rus)
- Sarkytqan, Qabylgazy, Toqan – *Sarkytqan Q., Qabylgazy Q., Toqan R.* Ortalyq Azijadaғы su kauipsizdigi: jekologijalyq syn-qaterler zhane Qosh tepa kanaly [Water Security in Central Asia: Environmental Challenges and the Qosh tepa Canal] // *Қазақстан шығыстануы* [[Kazakhstan Oriental studies]. 2025. Tom 13, №1. 379–394 bb. / DOI: <https://doi.org/10.63051/kos.2025.1.379> (in Kaz)
- Schedrov, 1983 – *Schedrov I.* Zolotaya dolina Bamiyana [The Gold Valley of Bamiyan] // *Vokrug sveta* [Around the World]. 1983. № 2. P. 6–11. (in Rus)
- Seyitov, 2021 – *Seyitov E.M.* Vosproizvedenie istoricheskogo opyta samoorganizatsii v inokulturnoi srede na primere deyatelnosti khazareiskoi studencheskoi assotsiatsii «Katib» v Moskve [Reproduction of Historical Experience of Self-Organisation in Foreign Cultural Environment on the Sample of Hazara Student Association *Katib's* Activity in Moscow] // *Vestnik antropologii* [Herald of Anthropology]. 2021. № 4. P. 230–250. (in Rus)
- Temirkhanov, 1972 – *Temirkhanov L.* Khazareitsy. Ocherki novoi istorii [Hazara. Essay of Modern History]. M., 1972. 140 p. (in Rus)
- Tyurin, 2024 – *Tyurin A.M.* Elementy etnogeneza khazareitsev po dannym populyatsionniy genetiki [The Elements of Hazara Ethnogenesis by Popuational Genetics] // *Kochevaya civilizatsiya: istoricheskie issledovaniya* [Nomadic Civilization: Historic Research]. 2024. №1. P. 37–49. (in Rus)

Zhukovskaya, 1999 – *Zhukovskaya N.L. Mogoly [Moghuls] // Narody i religii mira: Entsiklopediya / Red. V.A. Tishkov [Peoples and Religions of World: Encyclopedia / Ed. V.A. Tishkov]. M., 1999. 928 p. (in Rus)*

Zakiryanov, 2013 – *Zakiryanov K. Tyurkskaya saga Chingiskhana & KZ faktor: dokumentalnoe issledovanie [The Turkic Saga of Genghis-Khan and KZ Factor: Documentary Research]. Almaty, 2013. 240 p. (in Rus)*

Gankovsky, 1982 – *Gankovsky Yu.V., et al. A History of Afghanistan. Moscow: Progress Publisher's, 1982. 382 p.*

Mousavi, 1998 – *Mousavi S.A. The Hazaras of Afghanistan: An Historical, Cultural Economic and Political Study. Surrey: Curzon, 1998. 265 p.*

Verardi, 2012 – *Verardi G. Buddhism in North-Western India and Eastern Afghanistan, Sixth to Ninth Century AD // Zinbun. 2011. № 43. Kyoto: Institute for Research in Humanities Kyoto University, 2012. P. 147–183 / DOI: [10.14989/155685](https://doi.org/10.14989/155685)*

¹ Кыдырбекулы Д.Б., ² Байдаров Е.У.

¹ *Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан*

² *Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан,*

E-mail: ¹doulatbek3@hotmail.com, ²erkinbaydarov@gmail.com

АФГАНИСТАН: ХАЗАРЕЙЦЫ, ЧАРАЙМАКИ И МОГОЛЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование хазарейцев и близкого к ним чараймакского и могольского народов как этносов. Новизна исследования заключается в анализе общности происхождения хазарейцев, чараймаков и моголов с кочевыми тюркскими народами. Цель исследования заключается в том, что они являются потомками средневековых тюркских племен, пришедших как доминирующий этнос в войске Чингисхана. Рассматриваются их участие в формировании многих средневековых государств (Монгольская империя, улусы Хулагу и Чагатай), а также их связующей роли в центральноазиатском и южноазиатском регионах. Задачей данного исследования является выявить наслоения различных кочевых (тюрко-монголы) и оседлых народов (таджики) на обширных просторах территории современного Афганистана. Также говорится о важной роли осевших тюрко-монголов в контроле Чингизидов над Великим Шелковым путем в индийском направлении. Рассматриваются также участие кочевых тюрко-монгольских племен в формировании многих анклавов между оседлыми таджиками и кочевниками-пуштунами, а также их включение в состав средневековых государств (Монгольской империи, Чагатайского улуса, государства Тимуридов и империи Великих Моголов). Афганские кочевники тюрко-монгольского происхождения продолжали играть связующую роль между Западной, Центральной и Южной Азией в эти периоды. Целью статьи является изучение формирования новых кочевников древности, средневековья и нового времени на афганской земле. В статье преимущественно используются текстологический и сопоставительный методы анализа, позволяющие определить влияние исторических фактов и географических факторов. Представленные в статье результаты позволили авторам сделать вывод о том, что племенной строй и образ жизни новых афганских кочевников и полукочевников формировались на протяжении веков. Изложенный в статье материал позволил авторам сделать вывод о формировании монголоидных афганских кочевников как в период монгольских завоеваний, так и после оседания в центре современного Афганистана. Разные стадии формирования хазарейцев, чараймаков и моголов предусматривают константу племенного уклада в сохранении своей самобытности.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования МНВО РК на тему: «Казakhstan и меняющиеся контуры восточного мира: исторические вызовы и перспективы» (№ BR 31714763).

Ключевые слова: афганская история, афганское государство, монгольское нашествие, тюркские племена, хазарейские племена, чараймакские племена, могольские племена, Урузган, Хазараджат, Бамиян, Кабул, афганское государство.

¹ Khidirbekughli D.B., ² Baidarov E.U.

¹ International Information Technologies University, Almaty, Kazakhstan,

² R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan,

E-mail: ¹doulatbek3@hotmail.com, ²erkinbaydarov@gmail.com

AFGHANISTAN: HAZARA, CHARAYMAK AND MOGHOL PEOPLES

Abstract. This article considers the formation of the Hazara and closely related Charaymak and Moghol peoples as an ethnicities. The novelty of research is in analysis of common origin of the Hazaras, Charaymaks, Moghols and nomadic Turkic peoples. The goal of research is to establish that they are descendants of the medieval Turkic tribes. This article also considers their participation in the formation of medieval states (the Mongol Empire, Hulagu Ulus and Chagatai Ulus), and their connecting role in the Central Asian and South Asian regions. The purpose of this study is to identify the layers of various nomadic (Turco-Mongols) and sedentary peoples (Tajiks) across the vast expanses of modern Afghanistan. It also discusses the important role of the settled Turco-Mongols in the Genghis Khan's control on the Silk Road toward India. The contribution of nomadic Turco-Mongol tribes in the formation of numerous enclaves between sedentary Tajiks and nomadic Pashtuns is also examined, as is their incorporation into medieval states (the Mongol Empire, the Chaghatai Ulus, the Timurid Empire, and the Mughal Empire). Afghan nomads of Turco-Mongol origin continued to play a connecting role between Western, Central, and South Asia during these periods. The purpose of this article is to study the development of new Afghan nomads in ancient, medieval, and modern times. It mainly uses textual and comparative analysis to determine the influence of historic facts and geographic factors. The results presented in this article allowed the authors to conclude that the tribal system and lifestyle of new Afghan nomads and semi-nomads were formed for centuries. The data presented in the article allowed the authors to conclude that Mongoloid Afghan nomads developed both during the Mongol conquests and after settling in the center of modern Afghanistan. The different stages of development of the Hazaras, Charaimaks, and Moghols suggest a constant tribal structure in preserving their distinctiveness.

Acknowledgement. The article was prepared within the framework of fundamental scientific research by the Ministry of Science and Higher Education of Republic of Kazakhstan «Kazakhstan and the Changing Contours of the Eastern World: Historical Challenges and Prospects» (№ BR 31714763).

Keywords: Afghan history, Afghan state, Mongol invasion, Turkic tribes, Hazara tribes, Charaymak tribes, Moghol tribes, Uruzgan, Hazarajat, Bamiyan, Kabul,

Авторлар туралы мәлімет:

Қыдырбекұлы Дулатбек Балғабекұлы – саяси ғылымдарының докторы, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан.

Байдаров Еркін Ұланұлы – философия ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры, Қытай Халық Республикасындағы Ланьжоу университетінің шақырылған профессоры, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Кыдырбекулы Дулатбек Балгабекович – доктор политических наук, Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан.

Байдаров Еркин Уланович – кандидат философских наук, профессор Российской Академии Естествознания, приглашенный профессор Ланьжоуского университета (КНР), ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Khidirbekughli Doulatbek Balghabekuly – Doctor of Political Science, International Information Technologies University, Almaty, Kazakhstan.

Baidarov Erkin Ulanovich – PhD in Philosophy, Professor of the Russian Academy of Natural Sciences, Guest Professor of Lanzhou University (China), Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

*Келін түсті 12 наурыз 2026 жыл
Қабылданды 19 мамыр 2026 жыл*